

ҲАКИМ АТ-ТЕРМИЗИЙ МУФАССИР ОЛИМ

Эгамов Абдумалик Адихамович

Имом Бухорий номидаги Тошкент ислом институти “Ижтимоий фанлар” кафедраси мудири, Исломшунослик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD).

E-mail: abdumalikegamov79@gmail.com

***Annotation:** Uzbek scientists have done a lot of work in all areas of Islamic Science. In our country, along with Hadith, aqidah, Islamic Fiqh, tafsir and other fields, the science of mysticism has developed. This article provides information about the great muhaddis scientist of our country, Hakim at-Termiziy, his life, scientific m'rosi and interpretation of philosophy.*

***Keywords:** Quran, tafsir, Hadith, Creed, fiqh, Sufism, history, mufasssir, philosophy, taviil, sura, verse.*

Ҳаким Ат-Термизий таваллуд топган сана хусусида ҳам ёзилган манбалар ва адабиётларда турли йиллар келтирилган. Одатда, ўрта асрларга оид ёзма манбаларда аксар ҳолларда муаллифнинг фақат вафот этган йили кўрсатилиб, таваллуд этган санаси келтирилмайди. Жумладан, таникли олим Ҳожи Халифа ўзининг "Кашф уз-зунун" номли машхур асарининг бир неча ўринларида ал-Ҳаким ат-Термизий вафотини хижрий 255 (мелодий 869) йил деб кўрсатган. Шунингдек, алломанинг Термиз шаҳри яқинида жойлашган макбараси устида ўрнатилган кабртошдаги битикларда ҳам унинг хаёти хақида баъзи маълумотлар келтирилиб, вафот этган санаси хижрий 255 (мелодий 869) деб ёзилган[1]. Бошқа баъзи манбаларда ҳам унинг мазкур санада вафот этганлиги кайд этилади. Айни вақтда баъзи замонавий тадқиқот таваллуди ва вафоти хақида батамом бошқа саналарни кўрсатганлар. Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг хаёти ва унинг таълимотини чуқур ўрганган мисрлик таникли олим Абдулфаттоҳ Абдуллоҳ Барака ал-Ҳаким ат-Термизийни хижрий 205

(мелодий 820) йилда Термиз шахрида таваллуд топиб, узок умр кўриб, ҳижрий 320 (мелодий 932) йилда 112 ёшида вафот этганлиги хакида ёзади. Унинг макбараси Термиз шахрининг якинида Амударё бўйида жойлашган.

Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг болалик ва ёшлик йиллари хакида манбаларда аниқ маълумотлар учратмадик. Унинг ота-онаси хакидаги баъзи хабарлардан маълум бўлишича, унинг отаси Али ибн ал-Ҳасан ўз даврида ҳадис илмининг кўзга кўринган олимларидан бири сифатида машхур булган. Араб тарихчиси ал-Ҳатиб ал-Бағдодий ўзининг машхур "Тарихи Бағдод" ("Бағдод тарихи") номли асарида ёзишича, у мусулмон оламининг энг йирик марказларидан саналган Бағдод шахрида бўлиб, ўша даврнинг машхур олиму уламолари билан ҳадис илмининг турли масалалари бўйича қизгин бахс ва мунозараларда иштирок этган. Ал-Ҳаким ат-Термизий ўзининг автобиографик рисоласи "Бадъу шаъни Абу Абдуллох" ва "Ар- Радд аълол- муаттила" каби асарларида ёзишича, унинг онаси ва бобоси хам ўз даврида ҳадис илмининг етук билимдонларидан бўлган. Бу маълумотлардан шундай хулоса қилиш мумкинки, ал-Ҳаким ат-Термизий илм-маърифат юксак кадрланадиган, зиёли бир хонадонда дунёга келиб, мана шу илмий-маънавий мухитда ўсиб улғайган. Охир окибатда мазкур омиллар таъсирида унинг маънавий дунёси ва илмий тафаккури шаклланиб, камолга етган. Айни вақтда шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ал-Ҳаким ат-Термизийнинг илмий камолотида унинг отаси Али ибн ал- Ҳасаннинг хизматлари бенихоя катта. Чунончи, у ўз фарзанди учун нафакат меҳрибон ва ғамхўр ота, балки унга нисбатан талабчан мураббий ва маърифатли устоз макомида хам бўлган. Отаси вафотидан кейин ал-Ҳаким ат-Термизий ўз шахридаги етук олимлардан асосан тафсир, ҳадис ва фикҳ илмларидан сабоқ олади. Унинг термизлик муҳаддислар Абу Муҳаммад Солиҳ ибн Абдуллох ат-Термизийдан ҳадис илмини ўрганганлиги хакида манбаъларда аниқ маълумотлар келтирилган[2]. Шундан сўнгра аллома Фаридуддин ал-Атторнинг ёзишича, ёши йигирма еттига етганда ал-Ҳаким ат-Термизий икки ўртоғи билан ўша пайтда бутун Шарқда илму маърифатнинг энг йирик марказларидан бири саналган Бағдодга

бориб илм олишни ният килганда бирдан онаси бетоб бўлиб қоладива унга: "Эй ўғлим, мен бир муштипар, заифа аёл бўлсам, менга сендан бўлак бошпанох булиб ёрдам берадиган бирор кимса бўлмаса, менинг бутун борлигим факат сен билан боғлиқ бўлса. Сен мени кимга ташлаб кетмокчисан?" деб унга илтижо қилади. Волидасининг бу сўзлари ал-Ҳаким ат-Термизийга каттик таъсир қилиб, у илм талабидаги ушбу сафаридан воз кечади. Унинг икки ўртоғи эса ўз сафарларига отланиб йўлга тушадилар. Сўнгра, ушбу воқеадан кейин талай вақт ўтгач, ал-Ҳаким ат-Термизий Бағдодга боролмаганлиги учун гоётда афсусланиб, мақбаралардан бирининг ёнида йиглаб хафа бўлиб турганида унинг ёнида юзидан нур ёғилиб турган бир шайх пайдо бўлиб, ундан йиглашининг сабабини сурайди. Ал-Ҳаким унга юз берган воқеани бирма-бир айтиб беради. Шунда шайх: Истасанг, мен сенга хар куни турли илмлардан сабоқ бериб, сени ўқитаман, дейди. Ал-Ҳаким унинг бу сўзига дарҳол рози бўлади. Бу хол бир неча йил давом этади. Сўнгра у билса, бу киши Хизр алайхиссалом эканлар. Унинг бу саодатли марҳаматга эришиши волидаи мушфикасининг дуоси барокотидан бўлган эди. Айни шу воқеа бошқа манбаларда биров бошқачарок тарзда хикоя қилинади...

Бу хикоя ҳақиқатми ёки афсонавий ривоятми, қандай бўлмасин унинг оиласи хақида муайян даражада тасаввур беради. Чунончи, ушбу хикоядан маълум бўлишича, у ота-онасининг яқка-ю ягона фарзанди бўлган, онасининг илтижосига караганда уларнинг оиласида ал-Ҳакимдан бошқа унга бошпанох бўлиб, қарайдиган кимса бўлмаган. У ўз онасига меҳрибон, уни боқувчисиз ташлаб кетишга журъат қилмаган - оилапарвар, канчалик илм олишга иштиёки кучли бўлгани билан уз волидасининг сўзига қулоқ солиб, унинг дуосини олганлиги боис охир-оқибатда илм олишда ҳам ўз матлабига эришади.

Ҳаким Термизийнинг номи номаълум бўлган тафсирини мисол қилиш мумкин. Ҳаким Термизий ўз даврида моҳир муфассирлардан саналган. Унинг сақланиб қолган асарлари орасида баъзи бир оятларга берилган шарҳларни кўриш мумкин. Жумладан, унинг “Таҳсилу-н-назоири-л-Қуръон” (Қуръон

www.pedagoglar.org

ибратларини ҳосил қилиш) асарида Қуръондаги “ҳидоят” , “куфр”, “шукр”, “ҳикмат”, “ширк”, “ҳақ” каби 80 та сўзга шарҳ берилган. Манбада Қуръон сўзларининг ишорий маъноларини мўтадил тасаввуфий далиллар асосида шарҳлашга эътибор берилган[3].

Ҳаким Термизий тафсиридаги услуб уч йўналишда намоён бўлади: биринчиси, барча тафсирларда бўлгани каби оятларни зоҳирий тушуниш, иккинчиси, тасаввуфий ва учинчиси араб ҳарфларидан ишора олиш, яъни Аллоҳнинг исми ва сифатлари илмининг асли ҳарфларидир, деб қараш. Бундан келиб чиқиб, ат-Термизийнинг мазкур тафсирини Мовароуннаҳрдаги дастлабки тасаввуфий тафсирлардан, деб айтиш ҳам мумкин[4].

Шу нуқтаи назардан олиб қараганда, уни алоҳида тадқиқот сифатида ўрганиш билан Мовароуннаҳрдаги дастлабки тасаввуфий тафсирлар борасида маълум бир илмий ечимларни беришга ёрдам қилинган бўлади. Бу борада юртимизда тасаввуфий тафсир илмининг ривожланиш босқичларини ўрганишга катта эътибор қаратилиб, бир қанча тадқиқотлар олиб борилган.

Ҳаким Термизий нафақат, Қуръони каримдаги масаллар, балки Қуръони карим ва суннати набавиядаги кўплаб масаллар ва уларнинг чуқур маъноларини ёритиб берган. Бир суз билан айтганда, Ҳаким Термизий бу жанрда асар ёзишга тамал тошини қўйган аллома, унинг асари эса бу мавзуда ёзилган ва ёзилажак асарларга асл манба сифатида эътироф этилади.

"Ал-амсол минал китаби вас-сунна" асари ва унинг мазмуни ҳақида Қуръон ҳадиси шарифдаги масалларни ёритишга Ва бағишланган энг мўтабар қадимий китоблардан бири бу "Ал- амсол минал-китоби вас-сунна" китобидир. Қисқача "Ал- Амсол" номи билан танилган бу китоб Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Али Ҳаким Термизийнинг қаламига мансуб фундаментал асарлардан биридир.

Шуни ҳам Термизийнинг алоҳида қайд қилиш лозимки, Ҳаким мазкур асари ҳақида манбалардаги айрим ишораларни ҳисобга олмаганда, етарли тадқиқот амалга оширилган эмас. Фақат "Амсол" жанрида асар ёзган баъзи муаллифлар Термизийнинг шу мавзуда асар ёзганлиги ҳақида қисқача қайдлар

билан кифояланишган.

Жумладан, устоз Махмуд ибн Шариф "Ал-амсал фил-Куран" номли китобида бу асарни бироз бошқача ном "Расоил ал-Ҳаким ат- Термизий" шаклда зикр қилган. Буюк муфассир имом Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад Ансорий Куртубий ҳам уз тафсирида ушбу китобдан иқтибослар келтирган. Лекин уни "Наводир ал-усул" деб Ҳаким Термизийнинг бошқа асари номи билан алмаштириб тилга олган.

"Ал-амсол минал-китоб вас-сунна" асари уч қисмдан иборат: 1. Қуръони каримдаги масал-ўхшатишлар; 2. Хадиси шариф ва хабарлардаги масал-ўхшатишлар; 3. Хукамо- донишмандларнинг сўзларидаги масал-ўхшатишлар. Учинчи қисмда Ҳаким Термизий аксар ҳолларда уз фалсафий мушоҳадасининг маҳсули бўлган масалларни келтирган[5].

Шу ўринда айтиб ўтиш керакки, муаллиф бу асарида мазкур уч қисмга оид барча масалларни қамраб олишни мақсад қилмаган. Зеро, Қуръони карим Ва хадиси шарифлардаги кўплаб масалларни келтирмагани бунинг далилидир. У зот ваъз ва ибрат, таълим ва фикҳ, ҳикмат ва дин масалаларини ўзида мужассам этган масалларини жамлашни бош мақсад қилган. Унда икки юзга яқин масаллар оят ва ҳадислар асосида баён қилинган.

Ҳаким Термизий барча масаллар маъносини баён қилишда Қуръони карим ва суннат доирасидан четга чикмаган. Китобнинг учинчи қисмидан жой олган донишманд ва олимлардан нақл қилган ва ўзидан келтирган масалларни ҳам Қуръон оятлари ва суннати набавия билан қувватлагани муаллифнинг соғлом эътиқоди ва мустаҳкам иймонидан дарак беради. Муаллиф баъзи бир оятларни зоҳирий маъносини шархлаш асносида бир қарашда тушуниб олиш кийин услубда ирфоний қарашларини баён қилган ҳоллари ҳам кузатилади.

Асарда Қуръони карим ҳамда хадиси шарифлардаги бир неча тамсиллар алоҳида ажратиб олиниб, мисол келтиришлар ва ўхшатишлар замиридаги ҳақиқатлар содда ва равон услубда баён этилган.

АДАБИЁТ

1. Гафуров У. Ўзбекистонда ислом талим тизими шонли тарих, истибдод зулмидан омон қолиш ва нурли истиқбол. - Тошкент. 2023. – Б. 17.
2. Исоқжонов Р. Ислом фалсафаси. – Тошкент. 2022. – Б. 149
3. Абдуллаев А. Мовароуннахрда Қуръон ва тафсир илмлари ривожи. – Тошкент. 2019. – Б. 56.
4. Эгамов А. Нажмиддин Кубронинг Тафсир илми ривожига кўшган ҳиссаси. Исломшунослик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент. 2022. – Б. 28.
5. Тангриев О. “Ўзбекистонда ислом дини таълими: тарихи, ривожланиши ва жамият тараққиётидаги аҳамияти” мавзусида республика илмий-амалий анжумани материаллари тўплами. – Тошкент. “Renessans press”. 2023. – Б. 128.